

De DDR in de jaren van Walter Ulbricht

Crisismanagement achter de Muur (1949-1971)

In het communistische Oost-Duitsland gingen economisch falen en politieke instabiliteit hand in hand. Maar zolang de Sovjet-Unie het zich kon veroorloven om met militaire macht, diplomatieke pressie en economische steun de DDR op de been te houden, was het voortbestaan van het halve land gegarandeerd.

Willem Melching is historicus en verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij schreef vele boeken op het gebied van de moderne Duitse geschiedenis.

De deling van Duitsland in twee staten was geen vooropgezet plan, maar het gevolg van de Koude Oorlog. Na de Duitse capitulatie kregen de Sovjet-Unie, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Verenigde Staten ieder een eigen zone. De voormalige *Reichshauptstadt* Berlijn lag midden in de *Sowjetische Besatzungszone* (SBZ) en was in vier sectoren verdeeld. Van een gemeenschappelijk bestuur kwam door de Koude Oorlog al snel niets meer terecht. Oost en West groeiden uit elkaar.

In hun eigen zones creëerden de bezetters een Duitsland naar hun eigen evenbeeld. In de SBZ moesten de sociaaldemocraten onder zware druk fuseren met de communistische partij. Het resultaat was de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED), die geleid werd door de Duitse communist Walter Ulbricht. De SED zou met steun van de Sovjet-Unie van 1949 tot 1989 de dienst uitmaken in de DDR, de Duitse Democratische Republiek. Ook maatschappelijke organisaties zoals de vakbonden en de jeugdbeweging kwamen hier onder communistische leiding. Het monopolie op ideologisch en cultureel gebied gaf de SED grote macht, maar maakte haar tegelijkertijd ook kwetsbaar. Al snel verstarde de socialistische ideologie in dogmatisme en werd de partij – vooral bij de jeugd – het doelwit van kritiek, protest en op langere termijn van volstrekte onverschilligheid.

‘Omdat Kennedy de nadruk op West-Berlijn legde, concludeerde het Kremlin dat het in de eigen invloedssfeer zijn gang kon gaan’

Walter Ulbricht in Sonneberg, waar hij jongeren toesprak. Hier geeft hij een teddybeer aan de voorzitter van de groepsraad van de Grundschule Sonneberg West. Beeld: Bundesarchiv.

Ook de wederopbouw van de economie verliep in Oost-Duitsland naar Sovjetvoorbeeld. Banken, grote bedrijven en grootgrondbezit werden genationaliseerd en centrale planning kwam in plaats van een vrije markteconomie. De totale controle van de partij over de economie was een bron van macht. Maar tegelijkertijd was dit een probleem, want de partij was daarmee ook verantwoordelijk

voor alle economische tegenspoed. De welvaart bleef zichtbaar achter bij de Bondsrepubliek, dat was en bleef de achilleshiel van het SED-regime.

Het falen van de planeconomie

In 1951 voerde de DDR het eerste vijfjarenplan in. De essentie van de planeconomie is dat voor langere tijd productie en consumptie in details worden vastgelegd. De bedoeling is om zo rationeel en efficiënt te produceren. Maar dat kan alleen wanneer de plannenmakers over honderd procent informatie beschikken. Aangezien dat onmogelijk is, loopt de planeconomie per definitie vast in een chaos van bureaucratie, chronische tekorten en verspilling van grondstoffen en productiecapaciteit. Een vrije markteconomie lijkt chaotisch, maar werkt in de praktijk heel efficiënt. Omdat in een markteconomie door winst- en verliescijfers wél

sprake is van snelle informatie, kunnen producenten en consumenten gepast reageren.

De inefficiëntie van de planeconomie was de voornaamste oorzaak van de zwakke economische ontwikkeling van de DDR. Begin jaren vijftig kwamen daar nog enkele problemen bij: verplichte leveringen en herstelbetalingen aan de Sovjet-Unie en de omschakeling naar zware industrie. Ook de voedselvoorziening was slecht omdat de partij de collectivisatie van de landbouw met harde hand doordrukte. Dit botte optreden resulteerde in dalende landbouwopbrengsten en een massale vlucht. Terwijl in de Bondsrepubliek het *Wirtschaftswunder* geleidelijk vaart begon te krijgen, bleven in de DDR-productie en consumptie achter.

In een wanhopige poging om de doelen van het vijfjarenplan te realiseren, verhoogde de SED in de loop van 1953 de productienormen. Dat kwam neer op een salariskorting van meer dan 25 procent. Grote onrust onder de arbeiders was het resultaat. Op dinsdag 16 juni trok een grote stoet arbeiders in Oost-Berlijn vanaf de Stalinallee (!) naar het *Haus der Ministerien* om een petitie aan te bieden. Via een radiostation in West-Berlijn deden de demonstranten een oproep om de volgende dag massaal de straat op te gaan.

Op woensdag 17 juni 1953 gingen in honderden steden en dorpen mensen de straat op. Behalve loonsverhoging eisten ze ook vrije verkiezingen. Dat zou het einde van de SED-positie hebben betekend en wellicht ook het einde van de DDR. De partijkaders waren in totale paniek, maar de Sovjettroepen grepen keihard in. Met tanks onderdrukten zij de eerste grote volksopstand in het Oostblok. Meer dan honderd doden en duizenden arrestaties waren het resultaat.

De lessen van de opstand waren helder. De partij kon de eigen bevolking niet vertrouwen. Daarom gaf de SED ruim baan aan het *Ministerium für Staatssicherheit*, de beruchte Stasi. En de SED

besepte heel goed dat zij zonder de steun van de Sovjet-Unie nooit aan de macht zou kunnen blijven. De bevolking trok dezelfde conclusie: zolang de Sovjet-Unie bereid was geweld te gebruiken zou een opstand kansloos zijn. Bovendien realiseerden de Oost-Duitsers zich dat – ondanks alle retoriek over de Duitse eenheid – het Westen geen vinger zou uitsteken.

Hermetisch gesloten grens

Onder de indruk van de opstand deed het regime enige concessies, maar de ontevredenheid over het politieke klimaat en de falende economie bleef bestaan. Veel Oost-Duitsers keerden dan ook de DDR de rug toe. Vanaf 1952 was de Duits-Duitse grens min of meer hermetisch gesloten met prikkeldraad, mijnenvelden en wachttorens. Maar door de bijzondere status van Berlijn was de grens hier nog te passeren.

De meeste vertrekkers waren jong en relatief hoogopgeleid, een zware aderlating voor de Oost-Duitse samenleving en economie. Ulbricht wilde radicale maatregelen nemen, maar dat kon alleen met toestemming van Moskou. Hij oefende daarom zware druk uit op Sovjetleider Chroesjtsjov. Die besepte dat de ondergang van de DDR een enorme blamage zou zijn voor het socialisme en de Sovjet-Unie. Eind 1958 stelde hij de westerse geallieerden een ultimatum. Binnen een half jaar moest de status van Berlijn veranderen in een 'vrije stad', in de praktijk zou dat neerkomen op annexatie door de DDR.

Tot grote schrik van de West-Duitse bondskanselier Adenauer leken de Amerikanen en Britten zelfs bereid om met de Sovjet-Unie te onderhandelen. De nieuwe Amerikaanse president Kennedy maakte in juli 1961 duidelijk dat hij de bijzondere positie van West-Berlijn tot het uiterste zou verdedigen. Omdat hij de nadruk op West-Berlijn legde, concludeerde het Kremlin – terecht – dat het in de eigen invloedssfeer zijn gang kon gaan. ►

In 1953 kwamen arbeiders in de DDR in opstand, zoals hier in Rathenau. Sovjetsoldaten en de DDR-politie sloegen de opstand neer. De foto's, die door een inwoner van Rathenau zijn genomen, zijn later in beslag genomen door de Stasi. Bron: Stasi-archief, 1953.

De jonge fans van *Beatmusik* werden door de Stasi in de gaten gehouden. Op de foto een lid van een Berlijnse groep 'Rolling Stones-fans'.
Bron: Stasi-archief, 1966.

Begin augustus 1961 kreeg Ulbricht toestemming van de Sovjet-Unie om de grens in Berlijn af te sluiten. Dat gebeurde in de nacht van zaterdag 12 op zondag 13 augustus. Vluchten was al snel praktisch onmogelijk en levensgevaarlijk. Uiteindelijk zouden er in Berlijn meer dan 140 mensen aan de Muur omkomen, aan de Duits-Duitse grens kwamen bijna 500 mensen om.

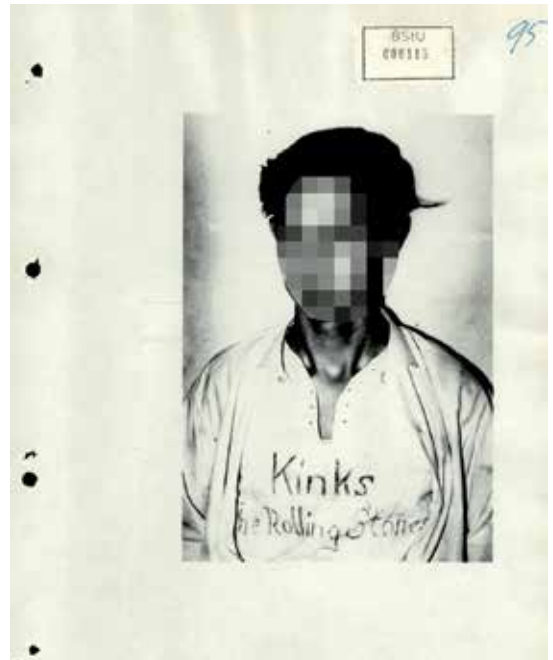
De Berlijnse Muur was het ultieme symbool van de Koude Oorlog, maar was niet het gevolg van spanningen tussen Oost en West. Net als andere grote crises, zoals de opstand van 1953, Hongarije (1956), de Praagse Lente (1968) en Polen (1981), was ook de Muur het resultaat van de repressieve politiek en de falende economie in het Oostblok. Dat het socialisme zijn eigen burgers moest opsluiten was een enorm prestigeverlies, maar Ulbricht betaalde noodgedwongen deze prijs om de eerste 'arbeiders- en boerenstaat op Duitse bodem' overeind te houden. De Oost-Duitse bevolking leerde opnieuw dat ze er alleen voor stond. Vluchten kon niet meer, ze moest nu een nieuwe houding ten aanzien van het regime zien te vinden.

Hervormingen

De planeconomie raakte intussen zienderogen achterop bij het Westen. Daarom pleitten socialistische economen voor hervormingen. De bouw van de Muur gaf de DDR voldoende stabiliteit om die uit te proberen. In het kader van het *Neue Ökonomische System* (NÖS) kregen bedrijven vanaf eind 1962 meer autonomie en mochten ze winst maken. Met die winst konden ze bijvoorbeeld werknemers beter betalen of investeringen doen. Het werkte: de arbeidsproductiviteit nam merkbaar toe.

'Vanaf 1965 moest Ulbricht zijn hervormingen afbouwen. Die waren niet mislukt, maar werkten juist veel te goed'

De macht in de bedrijven verschoof zo van de partijkaders naar technocraten en managers. Daarom saboteerden partijleden vanaf het begin Ulbrichts hervormingen. Nadat in de Sovjet-Unie de hervormingsgezinde Chroesjtsjov ten val was gebracht door de conservatieve Brezjnev, werd Ulbrichts positie aanmerkelijk zwakker. Vanaf 1965 moest hij zijn hervormingen afbouwen. Die waren dus niet mislukt, maar werkten juist veel te goed! Ook op sociaal en cultureel terrein benutte Ulbricht de stabilisatie die de Muur met zich meebracht. Om de productiviteit te verhogen wilde de partij zoveel mogelijk vrouwen in het arbeidsproces inschakelen. Maar tegelijkertijd wilde de SED ook hogere geboortecijfers. Deze twee ambities zaten elkaar in de weg. Daar kwam bij dat vrouwen

een onevenredig groot deel van hun tijd aan het huishouden kwijt waren door een tekort aan moderne apparaten en de lange rijen bij de winkels. De overheid zorgde weliswaar voor kinderopvang, maar de geboortecijfers bleven laag. In de praktijk kwam er van echte emancipatie weinig terecht. Veel vrouwen werkten, al was het maar om het magere gezinsinkomen aan te vullen, maar ze groeiden niet door naar hogere functies in de bedrijven of in de politiek. Ook het socialisme kende een glazen plafond. Verder sloeg de SED vanaf 1963 een nieuwe toon in de jeugdpolitiek aan. Na de leegloop van de jaren vijftig wilde de partij het vertrouwen van de jeugd terugwinnen. De officiële jongerenorganisatie *Freie Deutsche Jugend* had weinig gezag onder de jeugd. Op aandringen van Ulbricht kwam er nu aandacht voor de nieuwerwetse beatmuziek. Ook film en literatuur stelden oude zekerheden ter discussie. Het motto luidde: 'Welchen Takt die Jugend wählt, ist ihr überlassen: Hauptsache, sie bleibt taktvoll.'

Geen kritiek

Maar eind 1965 was deze culturele 'dooi' alweer voorbij. Een partij met een ideologisch monopolie kon nu eenmaal geen kritische discussie toestaan. Tegenstanders van Ulbrichts economische hervormingen grepen de liberale cultuurpolitiek aan om hem een lesje te leren. Kritische zangers als Wolf Biermann werd het zwijgen opgelegd. Controversiële films verdwenen in de kluis en populaire bands werden verboden. In Leipzig, de Oost-Duitse beatstad nummer één, gingen op 31 oktober 1965 honderden jongeren de straat op. De autoriteiten reageerden met grof geweld, arrestaties en gevangenisstraf. In Oost én in West werden de normen en waar-

den van de oudere generaties in twijfel getrokken. Maar er waren twee grote verschillen. In de eerste plaats was een open discussie in de DDR nauwelijks mogelijk. In de tweede plaats zag de SED alle uitingen van de internationale jeugdcultuur als een onderdeel van de Koude Oorlog. Popmuziek was niet alleen maar muziek, maar ook ‘*amerika-nische Kulturbarbarei*’ en onderdeel van een imperialistisch complot om de geestelijke weerstand van de Oost-Duitse jeugd te ondermijnen. Het resultaat was dat de SED na 1965 voorgoed het contact met de jongeren verloren had. De SED zag de jeugd als de *innere Feind*, de vijfde colonne van het verderfelijke Westen. Door de internationale jeugdcultuur hielden de opgroeiende generaties in de DDR altijd een venster op het Westen. Tussen de SED en de jeugd zou het nooit meer goed komen.

Ostpolitiek en Ulbrichts einde

De internationale situatie was sinds de bouw van de Muur en de Cubacrisis (1962) ingrijpend veranderd. De twee supermachten zochten naar ontspanning. De West-Duitse kanselier Willy Brandt (SPD) gebruikte deze detente om toenaadering te zoeken tot de Sovjet-Unie en andere Oostbloklanden, waaronder de DDR. De SED wilde een volledige erkenning van de DDR, maar dat lag voor de Bondsrepubliek moeilijk. De West-Duitsers zouden de DDR nooit als een ‘echt’ buitenland erkennen.

Desondanks besloot Ulbricht positief te reageren op Brandts *neue Ostpolitik*. Hij hoopte zo steun te vinden voor de kwakkelende Oost-Duitse economie. Op 19 maart 1970 bezocht Brandt het Oost-Duitse Erfurt. De bevolking was dolenthousiast. Tot verbazing én verontrusting van de SED bleken nationale sentimenten na 25 jaar deling en indoctrinatie nog springlevend te zijn. Daarmee wankelde de positie van de 76-jarige

Ulbricht. Zijn *Genossen* wantrouwden niet alleen zijn voortvarende reacties op Brandts *neue Ostpolitik*, maar vreesden vooral de zwakke economische situatie. De bevolking was diep ontevreden. SED-kroonprins Erich Honecker zocht steun in Moskou om Ulbricht ten val te brengen. Die maakte uiteindelijk pas ruimte toen Brezjnev hem persoonlijk sommeerde op te stappen. In de beste communistische tradities stemde de bejaarde Ulbricht op 3 mei 1971 voor zijn eigen ontslag. Onder Honecker zou de DDR nieuwe wegen inslaan. In de economie kwam – in navolging van de Sovjet-Unie – de nadruk op consumptie te liggen. Daarmee wilde Honecker sociale en politieke rust kopen. Volgens de meeste historici zou deze consumptie-politiek uiteindelijk fataal zijn. Binnen enkele jaren nam de staatsschuld exponentieel toe. Vanaf midden jaren tachtig stevende de DDR langzaam maar zeker op een faillissement af. In de buitenlandse politiek normaliseerde Honecker de relaties met de Bondsrepubliek. Maar nog steeds moest de DDR haar eigen burgers opsluiten om leegloop te voorkomen. In de jaren zeventig en tachtig was het dan ook de vraag hoeveel normalisatie de DDR zou kunnen verdragen. In 1989 kwam het verlossende antwoord op die vraag. ■

Ulbricht (links) en Honecker (rechts) bij een staatsbanket ter ere van de olympische ploeg na een succesvolle deelname aan de Olympische Spelen in Mexico, 1968. Beeld: Bundesarchiv.

Verder lezen

Hope M. Harrison, *Driving the Soviets up the Wall: Soviet-East German Relations, 1953-1961* (Princeton 2003).

Willem Melching, *Van het socialisme, de dingen die voorbijgaan. Een geschiedenis van de DDR 1945-2000* (Amsterdam 2014).

André Steiner, *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR* (Berlijn 2004).

Stefan Wolle, *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1949-1989* (drie delen, Berlijn 2013).

